

KIADVÁNYOK ISMERTETÉSE

PEST VÁROS ÉPÍTŐ BIZOTTMÁNYA 1861–1873.

Szerkesztette *Hidvégi Violetta*

Kiadja Budapest Főváros Levéltára az Arcanum Kft közreműködésével.

Budapest, 2006. (Budapest Régi Tervei I.)

DVD ismertetés, elhangzott 2006. 09. 22.

Hölgyeim és uraim!

Hidvégi Violetta talán nem járt el helyesen, amikor engem választott ki egy DVD ismertetésére, mert akik ismernek tudják, hogy nem vagyok a számítógépes adatkezelés bajnoka, sőt meglehetősen idegenkedem tőle, használatával is vannak nehézségeim. De talán mégem választott rosszul, mert a fentiekből következően, hitelesnek tekinthető, amit mondok, mert bizonyosan nem a műfaj iránti elragadtatás mondatja velem.

Mint művészettörténész, építésztörténész évek, sőt évtizedek óta az Andrássy út körüli villanegyed történetét és előtörténetét kutatom, ezért sokat dolgoztam az Építési Bizottmány anyagában, mondhatni többé-kevésbé ki is ismerem már benne magamat, több publikációm épült részben ebben a gyűjteményben őrzött tervekre és iratokra. 2004 előtt a kutatás megszokott menete az volt, hogy a telekkönyvekből szerzett információk alapján az Építési Bizottmány mutatókönyveiben, több kötetet átböngészve kerestem az építkezés jeleit a feltételezett építető, a vélt építész, netán az építőmester neve szerint. Ez a munka sok napot, hetet igényelt és a találati arány, ha jól céloztam – ebben viszonylag szerencsés vagyok – 50–60% körül lehetett. Ezután következett a finomabb becserkészés.

2004-ben megjelent nyomtatva Hidvégi Violetta szerkesztésében Pest város Építő Bizottmányának iratai 3 kötetes repertórium Budapest Főváros Levéltára kiadásában. Két kötet a tervekre és iratokra vonatkozó adatokat tartalmazta, a 270 oldalas harmadik kötet a mutatókat. Aki dolgozott már repertóriumokkal az tudja, hogy a mutatókon múlik a használhatóság. Az Építési Bizottmány repertórium is azért lett remek, mert a mutatói – mondhatni – tökéletesek. (Bardoly István szakbibliográfus szerint „zseniálisak”.) Kereshető benne építetők, építészek, mai címek és a tárgy rovatban előforduló nevek szerint is. Az időrendet a felsorolás rendje adja, hiszen az az eredeti iktatószámok sorrendjét követi. A megkapott sorszámok szerint azután az első két kötetben lehet tovább keresni pár perc, vagy egy-két óra alatt, az illető tárgyszó előfordulásának gyakoriságától függően.

Én magam a megjelenés másnapja óta használom a Repertóriumot, és a Sugárút parcellázás előtti állapotának feltérképezésében – szokásos munkatempómhoz viszonyítva – hihetetlen sebességgel haladtam előre, annak ellenére hogy az eredeti és a mai címek azonosításában adódott néhány probléma.

Engedjék meg, hogy közbevetőleg röviden kitérjek erre a kérdésre. A 19. század közepén a következetes nyelvhasználat még nem volt általános. Ez nem csak abból eredt, hogy a pesti polgárok jó, ha kétnyelvűek, de leginkább német nyelvűek voltak. 1860 után a hivatali nyelv a magyar lett ugyan, de ezt a beadványt író építetők, vagy a tervet rajzoló építészek, építőmesterek alig használták, alig értették – sok volt az ebből adódó félreírás, elírás. Ennél zavarbaejtőbb, hogy bizonyos dolgokat, amiről az utókornak fogalma is alig lehet, közismertnek tekintettek. Egy példa az érthetőség kedvéért: az Aréna (ma Dózsa György) út menti, a Nagy János (ma Benczúr) utcába a mai Munkácsy Mihály utcáig benyúló városliget 120-as számú telket az ötvenes évek végén 10 részre osztották; a hatvanas évek során a telkeket beépítették, és az építetők a beadványokon a telek számát nemes egyszerűséggel János utca – ritkább esetben Nagy János utca – 1–10. sorszámval jelölték. – Nagyjából ezzel egyidőben osztották fel a mai Felsőerdősor és Bajza utca közötti, Városligeti 189A–190. 191. 192. 193. 194 számú hatalmas, sokezer négyszögöles Wurm telekegyüttest 18 részre. Az így keletkezett telkeket is beépítették és a helyszínt leginkább János utca 1–18. számmal jelölték a beadványokon. – A Nagy János utca túloldalán fekvő telkek eredetileg ugyan fasorinak számítottak, de mivel mindkét utcára volt frontjuk, időnként János utcaiként jelölték őket, és nem a hivatalos számukon, hanem az utca elejétől megszámozták, hogy hányadik telek. (Vagy egyesével, vagy a kettős telkeket is egynek számítva.) És hogy a dolog egyszerűbb legyen a nagy János utca folytatásában volt a kis János utca (ma Szalmás Piroska utca), amit leggyakrabban szintén János utcának neveztek. Hát tessék itt kiigazodni!, eldönteni, hogy ma melyik az egykor János utca 5-tel jelölt telek.

Pesten sok ilyen utca volt, elsősorban a belterületté váló külterületeken. A címek azonosításában a szerkesztő segítségére voltak a Bácskai Vera által szerkesztett, 1975 óta sorra megjelent kiváló topográfiai mutatók, amelyek eddig utolsó, Ferencváros-kötetének szerkesztésében Hidvégi Violetta is közreműködött, de – érthető módon – a nagyon zavaros helyzeteket az időközben felmerülő adatok felhasználásával folyamatosan korrigálni kell.

Tehát nagy haszonnal és nagy élvezettel használtam a Repertóriumot. Nem tudtam elképzelni, hogy mit tud ehhez hozzáadni a digitális változat.

Örömmel mondhatom, sokat. Először is egy-két kattintással meg tudom találni azokat az információkat, amelyeket lassabban találtam meg a nyomtatott változatban. Ezen túl a régi címekre, az épülettípusokra is rá lehet kérdezni, azokat is sorbarendezve kínálja a DVD. De mindezen túl tartalmazza a fellelhető tervlapok digitális másolatát, a dolog lényegéből adódóan kinagyítható formában. Külön ajándékként Halácsy Sándor 1872-es kataszteri térképét kapjuk, amelyen egy kattintással meg lehet találni a keresett épület helyét és környezetét is.

A több órás, nem több napos, kipróbálás során a következő új ismeretekhez jutottam: az 1860-as évtizedben Pest belterületén, a Teréz-, a József- és a Ferencvárosban

kedvelt és elterjedt épülettípus volt a kerti lak. Az utcafrontra zárt sorban épült házak mögötti nagyobb udvarokon nemcsak istállók, kocsiszínek, raktárak épültek szép számmal, hanem szabályos kis kerti lakok is. Azt, hogy szakmám egyik alapító atyja, Henszlmann Imre 1870-ben a Mária utca egyik házában udvarába építtetett egy csinos villát magának Frey Lajossal és Kauser Lipóttal, már korábban tudtam a mutatókönyvből, de arról fogalmam sem volt, hogy ez nem valami egyedi megoldás, hanem több tucatnyi társa volt a Józsefvárosban.

Hasonló örömteli felfedezés volt, hogy Wechselmann Ignác, akiről azt tudjuk, hogy a Dohány utcai zsinagóga építésénél pallérként tűnt fel Pesten, és később Ybl Miklós épületeinek gyakori kivitelezője volt, a hatvanas évtizedben pedig 44 ipari építkezés építészé. A Józsefvárosi pályaudvar, a Pannónia Gőzmalom, a Concordia gőzmalom, az első Budapesti Gőzmalom RT Lipótvárosi malma, az Árpád gőzmalom, az Únió gőzmalom, az Első magyar fűszárazógépgyár, a Licht-féle csontszéngyár, az Ébner-féle szeszfinomító, a Friedenthal-féle ecetgyár és Rózsa Lajos vegyigyárának építkezései fűződtek nevéhez. Bár őt a józsefvárosi főúri paloták, a Várkert bazár és a Fővámház (a mai Közgazdasági Egyetem) építőmestereként ismerjük, talán hasonló jelentős volt a részvétele Pest terményfeldolgozó iparának kiépítésében.

Az Építőbizottmányi DVD olyan tényre hívta fel a figyelmet, amelyre később építészettörténeti és ipartörténeti kutatást lehet alapozni.

A DVD-vel, mint segédlettel kapcsolatban volt egy nagy személyes félelmem. Attól féltem, hogy teljesen elgépiesíti a kutatást, nem lesz több váratlan, kellemes meglepetés, ami közismerten a kutató legnagyobb örömforrása. Ez a félelmem is elszállt, mert volt váratlan meglepetés. A *Nyári lakok* címszóban keresve, rátaláltam a Just Kálmán által Benkó Károly építésszel végeztetett átalakítás tervére. A mutatókönyvben találkozhattam volna ezzel a tétellel, de Just Kálmán nem volt tulajdonos a Városligeti fasorban, amelyre a kutatásaim vonatkoztak, a János utca 14. szám talán nem hívta fel eléggé a figyelmemet, ha egyáltalán láttam valaha. A nyomtatott Repertóriumban bókászva sem támadt semmi gyanúm. Ámde a DVD-n nem csak a szöveg, hanem a tervtárban található terv képe is megjelent, és a szóbanforgó épület egyedi alapformájáról könnyű volt azonosítani, hogy a János utca 14. azonos a Városligeti 45–46. számmal, a mai Benczúr utca 25–27-tel. (A 14. szám úgy adódott, hogy a Városároktól, a Városligeti 59. számú telektől egyenként – az eredeti telekszámozás szerint, az összevonásokat figyelmen kívül hagyva – visszafelé haladva ez a kettős telek volt a 14–15.) Most már tudom, hogy azt a harmincas években épült rejtélyes funkciójú épületet, amely 10 évig Széchenyi István tulajdona volt, 1869-ben a bejegyzett tulajdonos férje, figyelemreméltó elrendezésű nyári lakássá, mondhatni városi kastélyvá alakíttatta. Csak sajnálni tudom, hogy mindez a területről írott tanulmányom megjelenése után derült ki.

Azt is megtudtam a DVD-ről, hogy Rottenbiller Lipót (1806–1870), többszöri pesti polgármester, a dúsgazdag örökös, Almay Wurm Klára férje 1868-ban, amikor felesége éppen a Wurm-féle hatalmas ingatlanvagyonon osztozott testvéreivel, Kőbánya Óhegyen kis kétszobás lakot építtetett magának Frey Lajossal. Talán megelégette az osztozkodó testvéreket? És a lehető legtávolabbra menekült előlük? Persze az is lehet, hogy csak a kertészének építtetett.

Elnézésüket kérem, hogy túl szubjektív vagyok; a digitális megoldásokról, és egyéb szakmai erényekről nem tudok beszélni. Mint mondtam nem ehhez értek, csak mint használó mondhattam el eddigi szerény, de annál örömtelibb tapasztalataimat.

Mindezt összevéve nyugodt szívvel mondhatom, hogy a ma megjelenő DVD nemcsak szakmailag kiváló, hanem még szórakozásnak is elsőrendű. Köszönet érte a lelkes és kiváló szerkesztő Hidvégi Violetának.

Végezetül, ünneprontásként, szeretném megjegyezni, hogy a Levéltár vezetői, akiknek köszönet jár a Repertórium és a DVD megjelentetéséért, ne reménykedjenek abban, hogy ezután megelégszünk a digitalizált tervekkel. A valódi kutatáshoz sajnos szükségünk lesz ezután is az eredeti tervek kézbevitelére, mert azokon a papír anyagától kezdve, a kivart javításokig számos olyan információ rejtőzik, amelyet csak az autopszia alapján lehet értékelni. A művészettörténészek a tárgyak ismeretéből élnek és ez alól nem kivételek az építésztörténészek sem.

Gábor Eszter

ZSOMBÉKOK.

KÖZÉPOSZTÁLYOK ÉS ISKOLÁZTATÁS MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELEJÉTŐL

A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG.

Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerkesztette: Kövér György.

Budapest, Századvég, 2006. 852.

A hazai társadalomtörténet-írás (újabb) jelentős produktumával ismerkedhet meg az érdeklődő olvasó, ha kezébe veszi a Kövér György által szerkesztett vaskos kötetet. A címkezet – *Zsombékok* – elsőre talán rejtélyesnek hat, különösen a kötet tematikáját időben és térben részletesen kibontó alcímhez képest, de vélhetően nem a történészek (és nem „csupán” a társadalomtörténészek) számára. Hiszen amint azt a kevésbé tájékozottakra való tekintettel a hátlapon és az Előszóban (8.) is közzéteszi a szerkesztő, Szekfű Gyula 1920-ban, a *Három nemzedékben*¹ papírra vetett metaforáját „vette kölcsön” a tanulmánykötet: „A liberális törvényhozás hiába mondta ki a szabad connubiumot és commerciumot, egy-egy vidéki társadalom nemesi, nyárspolgári, értelmiségi és zsidó rétegei mégis külön foltokban, egymástól elkülönült zsombékokon ültek.” Határozott és tudatos ez a címválasztás, amit egyébiránt jelez, hogy Kövér Györgyöt már jóval e kötet megjelenése előtt erőteljesen foglalkoztatta a szekfűi „zsombékok” gondolata.²

Az idézet tehát rögvést magyarázatot ad arra, hogy mi indokolja az alcímbe a többes számot, miért középosztályokról és nem középosztályról esik szó. A kötet ugyanis a magyar társadalomtörténet, sőt mondhatni az egész magyar történetírás egyik alapvető problematikáját boncolgatja: a magyar középosztály(ok) létének/nem létének kérdését, ennek okait, hátterét, alapjait, továbbá a megteremtésére tett kísérleteket. Közismert, hogy kielégítő választ még soha nem nyert, bonyolult, összetett kérdéskörrel van szó, amely igen régóta foglalkoztatja a honi történetírást. Hogy milyen régen és milyen mélységben, azzal kapcsolatosan elegendő érintőlegesen utalni Szekfű Gyula fent idézett munkájára, de még inkább a nem sokkal később, 1927-ben meg-

jelent Concha Győző-írásra, amely címében is hordozva (és így reflektorfénybe állítva) a kételyt, nemhogy a középosztály létét, de – ezzel szoros összefüggésben persze – egyenesen a civil magyar társadalom létezését kérdőjelezte meg.³

A kérdéskör óhatatlanul összefügg a modern magyar polgárság mint az ugyancsak modern társadalom (hiányzó?) alapja témájával, amely szintén évtizedek óta afféle vörös fonalként húzódik végig történetírásunkon. E helyt elegendő csupán Erdei Ferencnek⁴ a második világháború éveit alatt papírra vetett, de nyomtatásban csupán 1976-ban megjelent, a szociológiát is megtermékenyítő, ám a történész szakmát azóta is újabb és újabb vitákra készítető, a kettős társadalom elméletét felvető írására utalnunk,⁵ illetve az ún. „tízkettesben” megjelent Hanák Péter-tanulmányra,⁶ Hanáknak a középosztály kérdését önállóan taglaló – a megfelelő helyen kitett idézőjelek révén címében ugyancsak sokatmondó – írására,⁷ legújabbban pedig Gyáni Gábor – fenti két írás lényegét, továbbá (utó)hatásait is mélyrehatóan elemző – munkáira,⁸ Gyurgyák János⁹ és Kövér György egy-egy újabb keletű tanulmányára.¹⁰

Ez utóbbi, a *Századok* hasábjain pár éve napvilágot látott írás különös figyelmet érdemel a most megjelent kötet kapcsán, hiszen címe – igaz, még zárójeliesen – „megelőlegezte” a középosztályok fogalmának többes számú értelmezését. Nem véletlenül, mert aki összeveti a *Zsombékok* írásait ezzel, kis túlzással akár programadó tanulmányként is értékelheti azt. A szerkesztő az *Előszóban* is határozottan foglal állást a tudatos szóhasználat mellett, utalva az angolszász történetírásban már régebben meggyökeresedett (és újabban a magyar társadalomtörténet-írás által is átvett) gyakorlatra, illetve konkrétan az ottani terminus technicusra (middle classes) is (10.). Ez természetesen egyáltalán nem hat a meglepetés erejével, hiszen a legvisszafogottabb megfogalmazásban is bátran elmondható, hogy a magyar társadalomtörténet-írástól sosem volt idegen a nyugati – angolszász, francia, német – kutatási irányzatok receptiója, amint azt ez a kötet is tükrözi.

Középosztály, polgárság, polgárosodás, társadalom... Tehát a helyenként egymással is keveredő vagy egymást kiegészítő, máskor pedig egymásra épülő alapfogalmak is tisztázásra várnak még. E kötet elsődlegesen ehhez kíván hozzájárulni íásaival, döntően, amint címe is ígéri, az iskoláztatás (mint a 19–20. század során mind nagyobb jelentőségre szert tevő középosztály-formáló tényező) társadalomtörténetére fókuszálva, ám nem „csak” arra. Az *Előszót* követően a kötet írásai három nagyobb fejezetet alkotnak: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet, Elitképzés és csoport hierarchia, Iskolatörténet és szocializáció*. Vagyis a kötet egészében valójában az alcímnél jóval szélesebb horizonton feszülő tartalom húzódik meg – ami azonban két-ségkívül a kiadvány javára válik.

Az első tematikus blokk (*Fogalomtörténet és társadalomtörténet*) írásai közül fentebb néhány gondolat erejéig már érintettem Kövér György írását (A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai). Ha a fent ugyancsak megemlített, a *Századokban* 2003-ban megjelent Kövér-írásra igaz, hogy mintegy előzetes programadója e kötetnek, ez az állítás erre a tanulmányra (amely jelentős mértékben alapul a másikon) ez még inkább áll. Ezt egyébiránt tekintélyes terjedelme is tükrözi: az írás hossza túlmutat a nyolcvan oldalon, amivel – és erre ezen kívül csupán még egy tanulmány hozható példának, (1. lentebb) – azonnal kiugrik a többi közül. A bőséges,

gazdagon adatolt, kikristályosodott tudást tükröző historiográfiai áttekintést követően ráadásul határozottan értékeli is a szerző. A további négy tanulmány többsége a polgárságra koncentrálna (a kivétel Hudi Józsefé, amely a táblabírák reformkori vármegyei szerepét vonja részletes vizsgálat alá a szerző több évtizedes, elsősorban Veszprém megyei kutatásaira alapozva), leginkább a fogalmak (újra)értelmezésének szükségességére irányítva a figyelmet. Bácskai Vera nagy ívű tanulmánya a történetírás által gyakorta „korholt” régi (ha úgy tetszik: rendi) polgárság „örökségét” térképezi fel; azt, amit mentalitásában átvett és továbbélített a modern polgárság, a burzsoázia. Ez pedig, ti. a mentális kontinuitás bizonyos, nem is súlytalan léte, ugyancsak magával hozza a régi és modern polgárság fogalmának újragondolását, egyszersmind rávilágítva arra, hogy a makroszintű megközelítések helyett a helyi szintű mikrovizsgálatok árnyalhatják tovább az egyelőre még nem elég erőteljes kontúrral megrajzolható társadalomképet. Halmos Károly a polgárosulást kutató német történetírás egyik alapfogalmát, a Besitzbürgertumot választotta írása tárgyául, a magyarországi viszonyokhoz „idomítottan” alkalmazva azt, a virilizmust esetlegesen annak hazai megjelenéseként közelítve meg (úgy azonban – s ezt erényként kell kiemelniünk –, hogy a szerző nem spórolta meg a német terminus technicus pontos meghatározását, evidenciának tekintve azt, hogy valamennyi olvasója kellőképp járatos a német társadalomtörténetben). Klement Judit a két világháború közötti nagypolgárság meghatározására tesz értelmezési kísérletet mint a középosztály egyik, sajátos jegyeket viselő rétegére, részben áttekintést adva az addig különféle értelmezésekről, részben pedig egyik megközelítési módként az 1930. évi budapesti lakásviszonyokat véve alapul: már-már meglepő, hogy mennyire sokrétű (és helyeként milyen jelentős mértékben bizonytalan) az értelmezése még egy olyan gyakran hangoztatott fogalomnak (is), mint a nagypolgárság. Mindezekből összességében meglehetősen egyértelműséggel tűnik ki, hogy korántsem indokolatlan az annyiszor bejárt ösvény(ek) újabb kacskarin-góinak feltérképezése, a fentebb többször citált fogalmak újraértelmezése, át-gondolása, árnyalása (vö. angol rethinking).

A második fejezet (*Elitképződés és csoporthierarchia*) akár a középosztály – illetve, mivel úgy illik, hogy a recenzens se legyen hűtlen a bíráló alá vont kötet szellemiségéhez – a középosztályok önértelmezési kísérleteinek feltérképezéseként is felfogható. Valamennyi írás egy-egy szűkebb „csoportot” tárgyal: tudatos szerveződé-eket (egyesület, kaszinó) éppúgy, mint a hivatalviselők sajátos körét, vagy a közép-osztály(ok)on belül elkülönülő, ekképp sajátos jegyeket hordozó, mind karakterisztikusabb jegyekkel rendelkező rétegeket, leginkább, ahogy azt a szerkesztő az *Elő-szóban* hangsúlyosan ki is emeli (11.), az elithez való viszony összefüggéseiben. Benedek Gábor a neoabszolutista önkényuralom hivatali karára vonatkozó definitív hatósági rendezés hatásait (az 1853-tól erőteljesen átforgalmazódó hivatali kar nemzetiségi összetétele, mobilizációja stb.) feltáró kutatását tette közzé egy konkrét idősi-ka, 1853–1854-re fordítva figyelmét. Két írás is gazdasági egyesületre koncentrálna: Kiss Zsuzsanna a Zala Megyei Gazdasági Egyesület (ami voltaképpen az OMGE zala-i fiókjaként jött létre, illeszkedve az országos trendbe, amelynek keretében sorra alakultak meg a megyei szervezetek), Vári András pedig az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) egészének működését, pontosabban sokkal inkább tagsá-

gának összetételét vizsgálta. Külön erénye mindkét írásnak, hogy nem a századfordulóra, a 20. század elejére (azaz az ún. virágkorra) fókuszál, hanem a 19. század második felére, illetve annak egy szűk évtizedére, az 1860-as évekre. Eöry Gabriella az Országos Kaszinót választotta írása tárgyául. Ahogy az OMGE, úgy az Országos Kaszinó esetében is a tagság különböző (életkor, földbirtok stb.) szempontok szerinti összetétele volt a hangsúlyos tényező a szerző számára, összevetve az így leszűrt következtetéseket az öndefiníciókkal is. A további három tanulmány – más-más időha-tárok közé szorítva – egy-egy értelmiségi réteg képviselőinek további, ugyancsak különböző szempontok szerinti árnyalt tagolódását közelíti meg: Sipos Balázs az újság-írókét, Szívós Erika a képzőművészekét (itt kiemelni a képzőművészek gyermekeinek, vagyis a következő generációnak házasságait vizsgáló fejezetet),¹¹ Kovács I. Gábor – Kende Gábor hathatós segítségével – pedig az értelmiségi elitét, az egyetemi tanárokét. Az első két írásban „közös nevező”, hogy némiképp átvezet a harmadik fejezet tematikájához: megkülönböztető jegyeiben mindinkább kitapintható, professzionalizálódó rétegekről esik szó bennük. A professzionalizáció kulcsszöként is értelmezhető, sőt értelmezendő: a mind bürokratikusabb rendszerűvé váló modern társadalmakban a 19. és 20. században egyre fokozott jelentősége lett a végzettség-nek, azaz az iskoláztatás révén elnyerhető, dokumentumokkal igazolható szaktudás-nak. Kovács I. Gábor munkájából e helyt az apákkal (tehát a megelőző generációval) kapcsolatos, rendkívül részletes áttekintésre hívnám fel különösen a figyelmet. Ez az írás egyébiránt terjedelmében is kiemelkedő, nyugodt szívvel mondhatom, hogy módszertani példatárnak is kiváló munka

A harmadik tematikus blokk kifejezetten az iskoláztatásra koncentrálna, így tehát ez az, ami leginkább igazodik a kötet alcíméhez. Ennek megfelelően ez a legterjedel-mesebb fejezet (összesen kilenc írást foglal magába): *Iskolatörténet és szocializáció*. Természetesen nem – a társadalomtörténészek többsége körében hűvös borzongást keltő – klasszikus értelemben vett iskolatörténeti/intézménytörténeti tanulmányokra kell e helyt gondolni, hanem az oktatás múltjának leginkább a diákság társadalmi összetételét elemző társadalomtörténeti vizsgálata hozott felszínre új eredményeket. Rendkívül fontos témáról van szó, hiszen a középosztály-képződésben egyre jelentősebb szerepet kapott az iskoláztatás a modern, mind erőteljesebben bürokratizálódó társadalmakban, ami messze túlmutatott az iskolai neveltetés hagyományos jelen-tőségén. (Azon ti., hogy a végzettség, amit az érettségi, diploma stb. bizonyítvány igazol, és az ezzel járó műveltség révén egyfajta társadalmi presztízst nyerhettek el az alacsonyabb sorból származók is, ezáltal esetlegesen szabaddá téve a komolyabb mértékű felemelkedés útját is.) Az Eötvös József-féle iskolatörvényt követően – lényegében az 1870-es évektől – gyors léptekkel modernizálódó magyar iskolarend-szer határozott kereteket tudott adni ahhoz, hogy sajátos jegyekkel rendelkező közép-osztály formálódjon (középosztályt formáljon).

A két másik fejezettel ellentétben ennek, a legtöbb írást magába foglalónak, meg-ítélésem szerint nincs irányadónak nevezhető tanulmánya. Ugyanakkor a leginkább általános, alapvető dolgokat tisztázó áttekintést Sasfi Csaba dolgozata – *Az oktatás társadalomtörténete. Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata* – nyújtja, amelyben a szerző először historiográfiai összefoglalást ad, majd elemzési/ku-

tatási szempontjait tekinti át, tisztázva az általa használatos fogalmakat, döntően a 19. századra tekintve (az írás a szerző PhD-dolgozatának egyik fejezetén alapul). Az ezt követő nyolc tanulmány közül három általánosabb témát ölel fel, a többi viszont sokkalta inkább esettanulmány. Az előbbi csoportból az első (Keszei András írása, amely a középfokú oktatás felekezeti változásait elemzi a 19. század első felében) azonban maga sem nélkülözi a konkrét megközelítést a pesti piarista, illetve evangélikus gimnázium révén. Watanabe Akiko – a kötet egyetlen nem magyar szerzője – az állam szerepvállalásának és ellenőrző/gondoskodó szerepének tényleges mértékét teszi mérlegre az állami elemi iskolák működésében a dualizmus elején, helyenként erős kritikával illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, arra a következtetésre jutva, hogy e szerep jelentős mértékben hagyott kívánnivalót maga után. Papp Barbara már a gender history vizeire evezett, amikor a nőoktatás két háború közötti helyzetét választotta tanulmánya témájául, elsősorban a diplomás nők helyzetére, lassan javuló társadalmi megítélésére, elfogadottságára hívva fel a figyelmet. Az esettanulmányoknak nevezhető stúdiumok sorában az első Horváth J. András munkája, amely Budapest közoktatás-politikáját tárgyalja 1873 és 1890 között igen sokrétű szempontrendszer alapján, így pl. a neveléspolitikai célkitűzéseit tantárgyanként is megközelítve az elemi iskolák esetében. Keller Márkus írása bizonyos mértékig átfedést mutat az előző fejezet írásaival, hiszen egy egyesület, az Országos Középtanodai Tanáregylet megalakulásának első éveiről értekezik, azt a civil társadalom szerveződésének jeleként értékelve. Kitér a megalakulást előmozdító tényezőkre, az alapítókra, majd az Egyletnek a valláshoz (egyház) és az államhoz (VKM) fűződő viszonyára, levonva azt a következtetést, hogy valódi igény hívta létre az egyletet. Ugyanakkor a helyét kereső egyesület mind az egyházzal (a döntően katolikus többségű tagság szigorúan szembeállt a felekezeti megkülönböztetésekkel), mind az állammal szembeni viszonyában kezdetektől törekedett autonómiájának megtartására, és ennek kifejezésére.

Müller Ildikó szintén a nőoktatásra fordította figyelmét: a Budapesti Állami és Felsőbb Leányiskola és Leánygimnáziumot választotta írása tárgyául. Először a nőnevelés ügyének mind fontosabbá válását elemzi, majd áttér magára a leánygimnáziumra, elsősorban a diákság összetételére, amiből kiviláglik, hogy főképp a „jó módú és művelt középosztály” képviselői járatták oda leánygyermeküket. Némiképp eltérő szemlélet jellemzi Bódy Zsombor írását: ő *Mobilitás és iskolarendszer* című tanulmányában a Budapesti Kereskedelmi Akadémia (továbbá a felső kereskedelmi iskolák) diákságának rekrutációját és mobilitását elemzi. A szerző azonban nem „csak” a diákság összetételét boncolgatja, de feltérképezi az iskolák végzett tanulóinak későbbi pályáját is, ily módon határozva meg az iskola szerepét a mobilitási folyamatban. A kötetet Bolgár Dániel újszerű módszertani kísérletként is értelmezhető írása zárja, amelyben a szerző Gyöngyös 1938–1948 közötti gimnáziumi tanulóinak lakhelyét vizsgálja – a városon belül, tehát a gyöngyösi illetőségűek esetében. Azaz teljes mértékig mikroszintre helyezi az egy iskola diákságának térbeli elhelyezkedésére fókuszáló kutatásokat (és nem települések vagy más közigazgatási egységek szintjére). Az időhatárt pedig az teszi igazán érdekessé, hogy a háború előtti és utáni első évekről van szó: a közbeeső időszakban pedig – gondoljunk a zsidóságra – a get-

tósítás és a holocaust következtében sajnos gyökeresen átalakult Gyöngyös polgársága.

A könyvet személynévmutató zárja, eligazítást nyújtva az olvasónak a kötet lapjain említett személyekről. A szerkesztők aprólékosságokra is kiterjedő figyelmességét jelzi, hogy az álnevek esetében nem mulasztották el feltüntetni azt, hogy kit is rejt az írói név, így pl. Timoleon = Beksics Gusztáv (848.). Mindamellet úgy érzem, hogy hasznára szolgált volna az olvasóknak az, ha a hivatkozott szerzők nem azonos mutatóba kerülnek azokkal a személyekkel, akikről a tanulmányok szólnak (az elválasztásra nyilván a sürgető időhiány miatt nem került sor).

Összességében példás gondossággal szerkesztett, egységes, alaposan átgondolt, kiérlelt – egy 2001–2004. évi NKFP-pályázaton alapuló (11.) – koncepció szülte kötet a *Zsombékok*, aminek legfontosabb konklúzióit talán két dologban jelölném meg. 1. Az ún. alapfogalmak, amelyekkel oly hálás dolog „dobálózni”, újabb és újabb újragondolást/újraértelmezést kívánnak. Másrészt pedig – anélkül hogy az idealizálás hibájába esnénk – azt a gondolatot idézném, amelyet Keller Márkus fogalmazott meg tanulmányában, akár az egész kötetre is vonatkoztathatóan: „Anélkül, hogy túl akar-nánk értékelni elemzésünk eredményét, úgy érezzük, hogy a magyarországi polgárosodás – minden nehézségével és korlátozottságával együtt – mégsem volt annyira gyenge, mint ahogy általában a történeti irodalomban az megfogalmazódik. A civil társadalom – esetünkben az egyesületalakítási igény formájában – amint azt a politikai klíma minimálisan lehetővé tette, igyekezett megszerveződni, és ha már ezt megtette, a civilek érdekeit képviselni.” (669–670.)

A kötet értékét csupán néhány kritikai megjegyzés kérdőjelezi meg. Az egyik technikai jellegű: a Papp Barbara *N oktatás és „képzett nők” a két világháború között* című írását elmélyülten böngésző olvasó a tanulmányhoz tartozó első két táblázat megtekintése után színes térképre bukkan, majd utána még több másikra is, ujjai eközben finomabb tapintású, műnyomó papírt érintenek. Ez még nem okoz meglepetést, az azonban feltétlenül, hogy a térképek Gyöngyöst ábrázolják, illetve a gyöngyösi gimnázium tanulóinak költözését mutatják be a városon belül. Az olvasó kellő elmélyüléssel viszonylag gyorsan juthat el a felismerésig, hogy e térképek Bolgár Dániel tanulmányához tartoznak, de talán mégis szerencsésebb lett volna, ha nem kárhozzátják őt erre a kis logikai játékra. Itt illik azonban azt is kiemelni, hogy a tanulmányok majd mindegyikét milyen alapos mértékben segíti az a számos táblázat, amelyek segítségével a szerzők igen hathatós érvekkel támasztják alá mondandójukat.

A másik dolog, amit szükségesnek látok szövé tenni, hogy érzésem szerint kevés a kötetben a hivatkozott levéltári forrás. Meglehet, igaz a mondás, hogy minden szentnek maga felé hajlik a keze, emellett pedig kellő tisztelettel és elismeréssel viseltetek a társadalomtörténet azon törekvése iránt, amelyek – joggal – a fokozott forráskritikát, a más jellegű források kiaknázását, a történeti forrás mint elbeszélés használatát, a korábbiaktól eltérő olvasatát célozzák. Azonban komoly történeti kutatásnál egy idő után aligha mellőzhető az eredeti dokumentumok adatainak megtekintése, függetlenül attól, hogy azokat a történész miként értékeli, ti., hogy ezek hivatalos vagy magániratok-e, ekképp valamiféle koncepciót (diskurzust) tükröznek-e – mindez megítélés kérdése, l. fentebb a forráskritika szükségességének hangsúlyozását.

Mindez azonban meglehetősen szubjektív és így, e formában kétségkívül általánosító észrevétel részéről. Az azonban nem, hogy az egyes tanulmányok végén megtalálható, pontos és jól áttekinthető irodalomjegyzék mellett nem találhatók meg a levéltári források külön feltüntetve, csupán a jegyzetekből derül ki ezek ismerete. Nem csökkentené a kötet értékét, ha a vitán felül imponáló szakirodalmi listák mellett megkapták a kellő tiszteletet a kortársak által keletkeztetett, a kutatók által felhasznált iratanyag is. Vaskosabban fogalmazva: ez alapvető szakmai elvárás egy ilyen kiadványnál. Kár volt mellőzni.

Végezetül engedtessek meg egy, a könyvismertetésben tán szokatlannak ható, ám talán nem teljes egészében hiábavaló gondolat. A recenzens megengedte magának azt a „szemteleniséget”, hogy a névmutató alapján (amely, mint említettem, tartalmazza a hivatkozott irodalmak szerzőinek neveit is) megvizsgálja, kik a legtöbbször említett/idézett szerzők, függetlenül attól, hogy kortársak-e vagy a múlt jelesei. Mindezt azért tartottam szükségesnek, mert a karakteres jegyeket felmutató társadalomtörténeti iskola Magyarországon meglehetősen jól behatárolható (hadd ne mondjam: szűk) táborot alkot, illetve hasonlóképp jól „mérhető”, hogy a múlt történései közül kiket tekintenek mérvadónak. Arra voltam kíváncsi, hogy a névmutató alapján a hivatkozott irodalom vajon mennyire tükrözi mindezt a tételt? Az alábbiakban azokat a szerzőket sorolom fel, akiknek a névmutató szerint a kiadvány több mint tíz oldalán bukkant fel a neve: Bácskai Vera (19), Beksics Gusztáv (21 + 4 [álnéven történő említések] = 25), Benda Gyula (12), Bódy Zsombor (13), Concha Győző (18), Erdei Ferenc (14), Gergely Jenő (12), Gyáni Gábor (51), Halmos Károly (13), Hanák Péter (12), Illyefalvi I. Lajos (14), Karády Viktor (18), Kornis Gyula (17), Kövér György (56), Láng Lajos (14), Lengyel György (17), Fritz K. Ringer (11), Sasfi Csaba (19), Schvarcz Gyula (14), Szekfű Gyula (15), Szuppán Vilmos (17), Tóth Zoltán (29), Trefort Ágoston (15), Vörös Károly (29), Weis István (18). Nos, a névsor beszédes. Nem szerencsés, ha egy történetírói irányzat közel áll ahhoz, hogy klubjelleggel öltözzön, így tán megér egy gondolatot, hogy szélesíteni lehetne azt az irodalmi és – horribile dictu – forrásbázist, amiből meríti a társadalomtörténet; ellenkező esetben mind nehezebb lesz kivédeni a szektásodásnak a „maintstream” részéről időről időre felmerülő vádját.

Egyebek mellett éppen a fenti tételt (legalábbis részben) cáfolandó a szerzők körére sem árt egy pillantást vetni. A szerkesztő leszögezi, hogy a kötet „szerzőgárdáját a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület hajdani alapítójától az ELTE Társadalomtudományi Doktori programjának mai tagjaiig sokfelől verbuválta” (11–12.). A kör valóban széles spektrumot fed le: 22 szerző 21 tanulmánya található meg a kötetben. Ezek több mint a fele, 13 az Eötvös Loránd Tudományegyetemhez kötődik, annak oktatója vagy PhD-hallgatója (egy szerző, Watanabe Akiko japán, ő az oszakai Kyoiku Egyetem oktatója). Hiba – avagy méltatlan kicsinyesség – lenne nem rámutatni, hogy a hat PhD-hallgató jelenléte egy eredményes műhelymunka létét látszik igazolni.

A homogenitás üdvös hiányát tükrözi a tanulmányok eltérő terjedelme is, ám a sokszínűség, amely fentebb erényként jelentkezett, e helyt nem feltétlen válik a kötet javára. Általánosságban 20–40 oldal közötti terjedelmet átfogó írások sorjáznak egymás után, de – amint fentebb más aspektusban szó esett róla – két stúdium hosszát

tekintve szembeszökően kiugrik a többi közül, ily módon némiképp csorbul a kötet egységes szerkezete. Ugyanakkor vétek lenne szem elől téveszteni, hogy témájukat, szemléletüket illetően szervesen illeszkednek a kiadvány egészébe. Nem szabad nem hangsúlyozni, hogy ez éppenséggel sokkal fontosabb tényező – így aztán könnyű szívvvel megbocsátható ez az apró aránytalanság.

A tanulmányok egységes szerkezete, a pontos, szinte hibátlan jegyzetelés egyebek mellett vélhetően a háttérben szerényen meghúzódó (l. az apró betűkkel gondosan elrejtett hátsó kolofont) Sasfi Csaba szerkesztői rutinját dicséri, de hasonló méltánytalanság lenne említés nélkül hagyni Dévényi Andrea olvasószerkesztő pontos munkáját, továbbá Varga Júlia műszaki szerkesztő igényességét.

S hogy végezetül a kötet belbecséhez minden elemében méltó köntöséről se feledkezzünk meg, érdemes felhívni a figyelmet a borítóra is. A *Zsombékok* egyik tanulmánya a 19–20. század fordulójának képzőművészeit vizsgálja – nos, aki valamelyest jártas a száz évvel későbbi (azaz kortárs) képzőművészetben is, az tudja, hogy Molnár István révén igazi „nagyágyút” sikerült megnyerni a borító tervezéséhez, Icsu ugyanis nem akarja a budapesti művészvilágban. Igényes, a címhez igazodó, finom kézzel és értő elméről tanúskodó címlapterve azt látszik igazolni, hogy nem érdemtelenül.

JEGYZETEK

1. *Szekfű* 1920.
2. *Kövér* 2002. 36–37.
3. *Concha* 1927.
4. Az *Erdei*-féle írást megelőző középosztály-programokról szól *Kövér György*nek a kötetben olvasható írása.
5. *Erdei* 1980.
6. *Hanák* 1978.
7. *Hanák* 1962.
8. *Gyáni* 1997., *Gyáni* 2001.
9. *Gyurgyák* 2003.
10. *Kövér* 2003.
11. Sajátos párhuzamot kínál *Szívós Erika* tanulmányának címe (*Az újságíró társadalom 1890 és 1945 között*), ha összevetjük *Concha Győző* 1927-ben papírra vetett gondolataival, amikor a szerző a nyelvhasználatot a társadalom önképének jeleként értékelve, elítélően szólt arról, hogy a köznyelv különféle társadalmakat (pl. gazdatársadalom, nőtársadalom stb.) tart számon, mivel ezt a társadalmi bomlás jeleként értékelte...

Katona Csaba

RÖVIDÍTÉSEK

Concha 1927.

Concha Győző: Van-e magyar társadalom? Nincs. *Társadalomtudomány*, 7. (1927) 3–5, 145–162.

Erdei 1980.

Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. A magyar társadalomról. Szerk.: *Kulcsár Kálmán*, Budapest, 1980.

Gyáni 1997.

Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég*, 2. (1997) 7, 30–45.

Gyáni 2001.

Gyáni Gábor: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 1. (2001) 3–4: 221–231.

Gyurgyák 2003.

Gyurgyák János: Szekfű Gyula és a magyar középosztály problémája. Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Szerk.: *K. Horváth Zsolt* – *Lugosi András* – *Sohajda Ferenc*. Budapest, 2003. 54–65.

Hanák 1962.

Hanák Péter: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság*, 5. (1962) 3: 23–39. 1978.

Hanák 1978.

Hanák Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején. Magyarország története, 1890–1918. Főszerk.: *Hanák Péter*. Budapest, 1978. (Magyarország története tíz kötetben, VII/1.) 403–516.

Kövér 2002.

Kövér György: Kulturális rétegződés és társadalmi értékrend a magyar középosztály történetében. *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században*. Szerk.: *Vonyó József*. Pécs, 2002. 35–44.

Kövér 2003

Kövér György: Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. *Századok*, 137. (2003) 5: 1119–1168.

Szekfű 1920.

Szekfű Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Budapest, 1920.